

DİL TƏİMİNDƏ İNTEQRASIYANIN PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Hazırda Azərbaycan dili dərsləkləri rabitəli mətnlər əsasında dinləyib-anlama, oxu, yazı, məzmun xətlərinin mənimsənilməsindən ibarətdir. Dil qaydaları özü də rabitəli mətnlərin məzmunu və ya materialı əsasında motivasiya oluna bilər. Rabitəli mətnlə başlanan təlim işində ali məqsəd güdülür. Belə ki, şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün belə mətnlər üzərində iş, necə deyirlər, həm əzəli və həm də əbədi məqsəddir. Dərsləklərdə verilən bir rabitəli mətndən bir parçaya diqqət yetirək:

*...Azərbaycan! On bir iqlim payından
Daş da, düzü, çiçəkləyir bu yerdə.
Havasından, torpağından, suyundan
Adam özü çiçəkləyir bu yerdə...*

Bu mətn parçasından iqlim, daş, hava, torpaq, su, ağıl məfhumları üzərində düşündürmək və cavab axtarmaq fənlər arası əlaqə sayəsində mümkün olur.

Deməli, elmlərarası inteqrasiya təlimin təbii axarında həyata keçən prosesdir.

İnteqrasiya təhsilin həm strategiyası və həm də son nəticəsi kimi müasir məktəbin vəzifəsi – təbiətin və cəmiyyətin inkişafı haqqında tam və ya bütöv biliklər verməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin vacibliyini anlamaq üçün müəllim inteqrativ təlimin məzmunu və metodikasına yiyələnməklə yanaşı, həm də bir sıra özəllikləri, o cümlədən, uşağın şəxsiyyətinin ayrı-ayrı psixoloji keyfiyyətlərinin inkişafına

yönəldilmiş inteqrasiyanın rolunu bilməlidir.

Ümumiyyətlə, elmi biliklərin məzmunu ilə bağlı qarşılıqlı əlaqələrin (dərinədə gizləndiyi üçün) aydın müstəvidə olmaları bəzən şagirdin dünya haqqında təsəvvürlərinin formalaşmamasına gətirib çıxarır. Halbuki bilik bütöv məfhumdur və şagirdə də tam şəkildə çatdırılmalıdır.

V-XI siniflərin şagirdlərində yaradılan dildaxili əlaqələrə dair inteqrativ biliklər, formalaşdırılan bütöv anlayışlar sözlərə görə öz müxtəliflikləri ilə müəyyənəlsin.

Azərbaycan dilində verilən bilikləri, yəni məzmundaxili əlaqələri dərk etmədən təlim prosesində həmin əlaqələrə istinad nöqtələrini, yəni kəşimə imkanlarını tapmaq və metodikalar tətbiq etmək qeyri-mümkündür. Əgər bunların hər ikisi müəllimə aydın olarsa, inkişafetdirici təlim mexanizminin çox optimal bir şəkil alması üçün heç bir şübhə yeri qalmaz.

Danışıq səslərinin söz, sözlərin birləşərək söz birləşməsi və ya cümlə yaratması amilini şagird hər dəfə müəllimin nümayiş etdirdiyi təcrübələr əsasında müşahidə edərsə və anlayırsa, deməli, onda həm dünyada baş verən digər səslər və nitq səsləri haqqında da bitkin anlayış yaranacaqdır. Yaxud da şagirdə nitq anlayışından və ya nümunələrindən nitqin hissələrinə doğru analizləri görmək və bunları yeri

gəldikcə sintez etmək bacarıq və qabiliyyəti formalaşdırılırsa, bu, analitik-sintetik təfəkkürün yaratdığı bütöv, tam bir obrazdır.

Linqvopsixoloji tədqiqatlarda dilin təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsi fənlərarası əlaqədir və forma və məfhum əlaqəsinin sərh olunmasından ibarətdir.

Linqvopsixoloji tədqiqatların integrativ anlayışlar formalaşdırma məqsədli qurulması üçün öyrənilən obyekt insanın təbiətə və cəmiyyətə münasibətində dilin rolu əsas predmet kimi vurğulanmalıdır. Bu zaman təlim fəaliyyəti integrativ anlayışlara aparıb çıxarmış olar.

Böyük pedaqoq V.A.Suxomlinski hesab edirdi ki, uşaqlıq dövrü – dünyanın hər gün kəşf edilməsidir və bunu elə etmək lazımdır ki, bu kəşf birinci növbədə təbiətin, insanın və vətənin dərk edilməsi, uşağın beyninə və ürəyinə əsl insan gözəlliyi, əzəmətli və heç nə ilə müqayisə olunmayan təbiətin və vətənin gözəlliyi həkk olunsun. O, belə düşünürdü ki, uşağı ətraf mühitin cisimləri ilə əlaqədə tanımaq lazımdır, yəni «dünyanı elə göstərmək lazımdır ki, həyatın bu kiçik hissəsi uşaqların gözü önündə göy qurşağını bütün rəngləri ilə oyansın».

İ.P.Pavlov sübut etmişdir ki, uşağın ətraf mühiti hissi dərk etməsinin fizioloji əsasını görmə, eşitmə, dadbilmə, qoxu və digər analizatorların birgə harmonik fəaliyyəti təmin edir. İdrak prosesində analizatorlar nə qədər çox olarsa, təsəvvürlər bir o qədər dolğun və məzmunlu, rəngarəng və zəngin olar. Lakin bununla yanaşı, dünya haqqında təsəvvürlər fiziki məlumatlar toplusu halına gətirilməməlidir. Azərbaycan dilində götürülmüş sözün və ya cümlənin geniş nitqə çevrilməmiş

mahiyyətinin dərk edilməsi ilə kifayətləndikdə nitq haqqında bütöv şəkildə təsəvvür yaratmaq çətindir.

Məktəbdə hər bir uşağa nitq inkişafı ilə bağlı fərdi yanaşma vacibdir. Lakin bu termini ştampana çevirdikdə, bu sözün arxasında nəyin dayandığı, demək olar ki, unudulur. Təcrübə apardığımız məktəblərdə ana dili müəllimlərinə «təlimdə integrativ anlayışlar yaratmaqla fərdi yanaşma nə deməkdir?» sualı ilə müraciət etdikdə, bu cür cavabları eşitdik: dil duyumu və yaradıcı təxəyyülü güclü olanlar üçün fərdi tapşırıqlar hazırlanmalıdır; dərsi qavramaqda çətinlik çəkən uşaqlara qarşı yüksək diqqət ayrılmalı və əlavə məşğələlər keçirilməlidir və s.

Bu mənada «Fərdilik» anlayışının bir neçə izahına nəzər salaq:

«Fərdilik – insanın öz həyat yolunu seçərkən və planlaşdırarkən realizə olunan orijinallıqdır. Şəxsiyyətin fərdi cəhətlərinin inkişaf etməsi müxtəlif yaş dövrlərində spesifik xüsusiyyətlərlə ifadə olunur. Uşaq cəmiyyəti böyük cəmiyyətdən düşüncə tərzinə görə kəskin fərqlənir. Uşaqlar özlərini inkişaf etdirərək, uşaq ünsiyyəti vasitəsilə yaşlı cəmiyyətinin mədəniyyətini yaradır. Əgər uşaqlara «öz orijinal mədəniyyəti çərçivəsində sərbəst inkişaf etməyə imkan verilsə, yalnız bu halda təlim prosesinə müasir yanaşmadan danışmaq mümkündür».

«Fərdilik cəhəti özünü temperamentdə, xarakterdə, vərdislərdə, üstünlük təşkil edən maraqlarda, dərk etmə prosesinin keyfiyyətində, bacarıqda, fərdi yaradıcılıq üslubunda və s. büruzə verir. Adları çəkilən psixoloji xüsusiyyətlərə eyni ilə malik iki insan yoxdur – insanın şəxsiyyəti öz fərdiliyində təkrar olunmazdır».

Beləliklə, fərdiliyin ümumi quruluşunun temperamentdə, xarakterdə, maraqlarda, qabiliyyətdə olması faktları və xüsusiyyətləri professor Ə.Əlizadə tərəfindən dəqiq tədqiq edilmişdir (2, 99-103).

Şagirdlərin əqli qabiliyyətində kifayət qədər fərqli cəhətlər – məsələn, yaradıcı təfəkkür və təxəyyül kimi fəaliyyət növlərinin nisbəti vardır. Bu yaşda yaradıcı qabiliyyətli uşaqlar (fizioloqlar onları sağ yarımkürəli kimi xarakterizə edirlər), onların təxəyyülü geniş olur və eksperimentlər aparmağı xoşlayırlar. Belə uşaqlar emosionallıq, çılğınlıq, qeyri-ixtiyarı yaxşı yaddaş kimi xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər.

Təfəkkür qabiliyyəti nisbətən yüksək inkişaf etmiş uşaqlar isə (fizioloqlar onları sol yarımkürəli kimi xarakterizə edirlər) daha çox danışq qabiliyyətinə malik olurlar. Belə uşaqlar bilik əldə etməkdən və onların tətbiqi yollarını axtarmaqdan zövq alırlar. Bu kateqoriya yaşlarına uyğun olmayan yüksək özünüidarəetmə səviyyəsinə malik olurlar, onlar qayda-qanunlu, idarə olunan fəaliyyət növlərinə üstünlük verirlər, elə buna görə də onlarda yaddaş daha güclü inkişaf edir.

Uşaqlar bir-birindən özünü və dünyanı dərk etmə müxtəlifliyi ilə seçilirlər. Təfəkkür qabiliyyətli uşaqların əsaslandığı işarələr sistemi daha çox söz xarakteri daşıyır. Yaradıcı qabiliyyətə malik uşaqların istifadə etdiyi işarələr sisteminin əsasını isə obraz təşkil edir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərk etmənin əsasını həm söz, həm də əyani təşkil etməli, obyekt və hadisələrin hissiyyət orqanlarına birbaşa təsiri olmalıdır. Uşaqlar ətraf mühitlə, dünya ilə ünsiyyətdə «hissiyyətli təcrübəyə» (142,

86) və bunu rəsmdəki, musiqidəki, danışılan söhbətlərdəki obrazlarla müqayisə etmək imkanına malik olmalıdır; öz hisslərini söz ilə ifadə etməyi təcrübədən keçirməlidir. Şagird üçün fəaliyyətin nəticəsi o zaman əhəmiyyət kəsb edir ki, o, özünə və digərlərinə təkcə fəaliyyət prosesinə görə deyil, həm də onun nəyi daha yaxşı bacarması və ya nəyin daha yaxşı alınması nisbətində qiymət verməyə başlayır. Burada hər bir uşağın özünün sərbəst əldə etdiyi nəticədən zövq ala bilməsi vacib şərtdir.

Müasir təhsildə üstünlük verilən başlıca məqsəd uşağın şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Bu da təlim prosesinin humanistləşdirilməsi, uşağın əsaslı inkişafı üçün potensialın yaradılması ilə əldə olunur. Bu məqsədə çatmaq üçün integrasiyalar yaradan təlimdən daha çox istifadə olunmalıdır.

Təhsildə integrasiya prosesləri – psixoloji və pedaqoji baxımdan təhlili zəruri olan, kifayət qədər mürəkkəb, göstəricilərinin müxtəlifliyinə görə kompleks və çoxşaxəli bir anlayışdır.

İntegrasiya əsasında qurulan təlimin əsas məqsədi nəticə etibarilə dünya haqqında bütöv təsəvvür yaratmaq olmaqla şagirdlərin əqli inkişafının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Buna görə də biliklərin psixofizioloji əsaslarını, əsas təfəkkür fəaliyyətinin inkişafının faktiki xüsusiyyətləri haqqında dəqiq təsəvvürləri müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bilikləri qavrama mexanizminin və onların integrasiya prosesi iki psixoloji konsepsiyaya: əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsi (P.Y.Qalperin, A.N.Leontyev, N.F.Talızina) və əqli fəaliyyətin assosiativ-

reflektor təbiəti təliminə (E.N.Kabanova, Meller, N.A.Mençinskaya, Y.A.Samarin) söykənir.

N.F.Talızina inteqrasiya proseslərinin əhəmiyyətini artıq maddi və ya maddiləşdirilmiş formada təqdim olunmuş məlumatın xarici plandan daxili plana, mərhələli keçidinin psixofizioloji mexanizminin özündə, əqli planı isə əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşması prosesində araşdırır. Bu konsepsiya yeni biliklərin formalaşması mexanizmini işə salır, öyrədilən şəxsin həyata keçirdiyi ardıcıl fəaliyyətin (maddi şəkildə olan obyektə fəaliyyət, xarici nitq şəklində fəaliyyət, özü haqqında xarici nitq, daxili nitq düşüncə fəaliyyəti kimi) inteqrasiya sayəsində ətraf mühətdən alınmış obyektiv informasiya şagirdin beyninə həkk olunaraq onu zənginləşdirir.

Bu konsepsiya, əlbəttə, biliklərin sintezinə, əlaqələrin yaranmasına və onların təlim prosesində sisteminə psixoloji cəhətdən meydan açır.

Y.A.Samarin tərəfindən tədqiq olunmuş əqli fəaliyyətin assosiativ-reflektor təbiətinin psixofizioloji nəzəriyyəsi inteqrasiya proseslərinin özünü büruzə verməsinə yönəlmişdir. Assosiativ təfəkkür haqqında nəzəriyyənin əsasını müəllifin – hər bir bilik assosiativdir, biliklər sistemi isə assosiasiyalar sistemidir – fikri təşkil edir. Təqdim olunmuş təsnifata əsasən təlim prosesində yaranan assosiasiyalar (assosiasiya latın dilindən tərcümədə «birləşdirmək» deməkdir) pillə-pillə çətinləşən bir neçə növə ayrılır: lokal, xüsusi sistemli, daxili sistemli və sistemlərarası.

Müəllif lokal assosiasiyalara verilən faktlar çərçivəsində yaranmış ən adi əlaqələri aid edir; bu da o deməkdir ki, inteqrativ əlaqələr elementar hissələrə

bölmələrdə daha sadə təsir bağışlayır.

Y.A.Samarinin xüsusi sistemli assosiasiyalar adlandırdığı sistemli assosiasiyalar səviyyəsində isə assosiasiyalar konkret mövzu və ya cisim, anlayış haqqında materialın öyrənilməsi zamanı yeni faktlar və anlayışlar daha əvvəl əldə edilmiş faktlarla müqayisə olunanda yaranır. Bununla da, biliklərin ən adi ümumiləşdirilməsi baş verir, lakin bir-birinə yaxın biliklərlə uyğun gəlmir. Bu mərhələdə şagirdlərdə analitik-sintetik fəaliyyət növü yaranır.

Fənnin mövzularının, kursun bölmələri arasında yaranan səbəb-nəticə, zaman, kəmiyyət əlaqələrini özündə əks etdirən və bu zaman öyrənilən obyekt çərçivəsində biliklərdən geniş istifadə olunan inteqrasiya əlaqələrini tam bilik sistemini (bioloji, fiziki və s.) təmin edən fəndaxili assosiasiyalar adlandırırlar.

Sistemli assosiasiyaların yüksək mərhələsi və buna uyğun olaraq, əqli fəaliyyətin yüksək pilləsi müxtəlif didaktik materialların arasında yaranan əlaqədir və ya sistemlərarası assosiasiya, müxtəlif bilik sistemlərini birləşdirir, ümumiləşdirir, cisim və ya hadisənin müxtəlif rəqurslardan öyrənilməsinə imkan verir. Bu assosiasiyalar mərhələsində ümumi anlayışlar yaranır, müxtəlif bilik sahələrinin qovuşmasında qarşılıqlı əlaqələr baş verir. Beləliklə, assosiasiyaların inteqrasiyasının inkişaf dinamikasının təməli qoyulmuş olur, lokal və xüsusisistemli fəndaxili assosiasiyaların əsasını təşkil edir, sonuncu isə öz növbəsində fənlərarası assosiasiyaları yaradır.

Qeyd olunan psixoloji amil, Y.M.Kolçaqina, O.L.Aleksenko, Y.A.Kustova, Y.Y.Kustovanın və başqalarının fikrincə,

məktəbdə təlimin mümkün inteqrasiyasının əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə şərait yaradır. Y.A.Samarin qeyd edir ki, məktəbdə assosiativ təfəkkür nəzəriyyəsinə görə, inteqrasiya kəmiyyət xarakterli olmalıdır – «hər şeydən bir az» və uşaqlar anlayışlar haqqında yeni-yeni məlumatlar alaraq, biliklərinin dairəsini (idrakda spiralvari hərəkətlə) sisteməlik olaraq artırır və genişləndirirlər.

Beləliklə, məktəbli üçün səciyyəvi sayılan lokal assosiasiyaların olması, həmçinin xüsusi sistemli assosiasiyaların formalaşmasının başlaması imkanı inteqrasiyanın əsasını təşkil edir.

Elmi-pedaqoji ixtisas ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, bu gün heç bir pedaqoji lüğətdə, pedaqoji ensiklopediyada və ya məlumat kitabçasında «inteqrasiya» anlayışının tərif yoxdur, halbuki pedaqoji və metodik ədəbiyyatda kökündə «inteqrasiya» sözü olan çox sayda terminlərdən geniş istifadə olunur. Məsələn, inteqrasiya olunmuş və «inteqrativ» kurslar, «inteqrasiyalı» təlim, «inteqrasiya» əsasında dərs və s. Lakin bu gün bir sıra pedaqoji tədqiqatlarda alimlər pedaqoji inteqrasiya fenomeninə tərif verməyə çalışırlar:

İnteqrasiya – «bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan, ətraf mühitə analoji yaradılan dərs fənlərinin sistemidir. İnteqrasiyanın əsasını – dünyada hər şey bir-biri ilə əlaqədədir, asılı olmayan heç nə yoxdur – aksiomu təşkil edir»;

İnteqrasiya – «sistemin böyük orqanik vəhdətə doğru hərəkət etməsidir»;

İnteqrasiya – «fərqlənmə prosesləri ilə yanaşı, baş verən elmlər arasında yaranan əlaqə və yaxınlaşma prosesidir və fənlərarası əlaqənin keyfiyyətə yeni təlim pilləsinə keçidinin yüksək formasıdır»;

İnteqrasiya – təbiət qanunlarının ümumilik və vəhdətdə götürülməsi və subyekt tərəfindən dünyanın tam dərk edilməsi əsasında təhsilin məzmununun təşkilinin aparıcı formasıdır»;

İnteqrasiya – «bilik və bacarıqların bütövlüyünü təmin etməyə yönəldilmiş müəyyən fənlərin sərbəst bir sistemdə sintez olunması, məqsədyönlü birləşməsidir».

Məlumdur ki, müəllimlərin bir çoxu pedaqoji inteqrasiya anlayışının prosesual aspektinə daha çox istinad edirlər. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki inteqrasiya praktik müstəvidə daha faydalı və konkretidir.

Bütün bu tutuşdurmalar göstərir ki, pedaqogikada inteqrasiya anlayışının daha dolğun tərifini V.S.Bezrukova vermişdir. Onun fikrincə, pedaqoji inteqrasiyanın müxtəlif cür əsaslandırılmış tərifini vermək mümkündür.

Pedaqoji inteqrasiya – komponentlərinin bölünməz olduğu, yeni obyektivlik – monoobyekt, yeni quruluş, əlaqəyə girən obyektin yeni funksiyalarına malik olan qarşılıqlı əlaqənin (təhsilin hissələri, təhsilin mərhələləri) yüksək formasıdır. Bu tərif, zənnimcə, inteqrasiyanın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla «qarşılıqlı əlaqənin yüksək formasıdır» fikri ilə əsaslandırılmışdır.

Pedaqoji inteqrasiya – məzmunun, təhsilin müxtəlif bölmələrində həyata keçirilən və şagirdlərin hazırlıq işinin intensivləşdirilməsinə yönəlmiş təlim və tərbiyə prosesinin təşkili formalarının məqsəd və vəzifələrinin vəhdətdə olmasının yüksək formasıdır. Biza görə, burada tərif təhsilin məzmunu anlayışı ilə daha əsaslı sayıla bilər.

Pedaqoji inteqrasiya – şagirdin hazırlığının bir neçə bölümünün təlim-tərbiyə

prosesinin müxtəlif komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında iriləşmiş pedaqoji vahidlərin yaradılmasıdır. Fikrimizcə, bu tərif iriləşmiş pedaqoji vahidlər anlayışı ilə əsaslı sayıla bilər.

Aparılan müqayisələr nəticəsində meydana çıxan əlamətlərin obyektiv nəzəri qiyməti bizə pedaqogikada «inteqrasiya»nın tərifini deməyə əsas verir. Pedaqoji proseslərdə orqanik inteqrasiya həm də prosesin effektivliyi və nəticənin keyfiyyəti təkcə komponentlərin quruluşca əlaqəsindən deyil, həmçinin onların potensial imkanlarının, maraqlarının, məqsədlərinin və hətta pedaqoji sistemin obyekt və subyektinin əhval-ruhiyyəsinin biri-birinə təsirindən asılı olmasını nəzərə almağı tələb edir. Bununla yanaşı qarşılıqlı təsirin təzadlı xarakteri eyni dərəcədə həm müsbət, həm də mənfi və yaxud da neytral nəticələrə gətirib çıxara bilər [1, 109-115].

Əgər məqsədyönlü təşkil olunmuş strukturlu əlaqələri insanın gələcək və ya perspektivli işə yönəlməsinin energetik bazası ilə birləşdirsək, qarşılıqlı təsirin mahiyyəti tamamilə aydınlaşar. Başqa sözlə, pedaqoji sistemlərdə şəraitlər sanki kənarada yaradılır, lakin onlar müəllimi və onun şagirdlərini öz məqsədlərinə sövq etdirməlidir ki, bu məqsədlər də öz növbəsində, qarşılıqlı dəyişiklik və inkişafa gətirib çıxaran daha ümumi məqsədlərə inteqrasiya olunsun.

Pedaqoji inteqrasiya – şagirdlərin özlərini inkişafa aparan təhsil sistemi çərçivəsində təlimin məzmunu, forma və metodlarının eynitipli hissələrinin və elementlərinin məqsədyönlü təşkil olunmuş strukturlu əlaqəsidir.

Təlimdə «inteqrasiya» anlayışı bir neçə mənə kəsb edə bilər:

- Əvvəla, o, şagirddə dünya haqqında tam təsəvvür yaratmalıdır (burada inteqrasiya təlimin məqsədi kimi nəzərdən keçirilir). Belə inteqrasiya nəticəsində şagird dünyanın ayrı-ayrı hissələrinin sistem şəklinə birləşməsinə ifadə edən biliklər qazanır, dünyanı və ya sistemləri elementlərin bir-biri ilə əlaqəli olduğu vahid vəhdət kimi təsəvvüründə canlandırır.

- İkincisi, biliklərin bir-birinə yaxınlaşmasının ümumi bünövrəsinin tapılmasıdır (burada inteqrasiya təlim üsuludur). Uşaqlar artıq əldə edilmiş ənənəvi fənn bilikləri ilə yanaşı, dünyada baş verən hadisələr haqqında yeni-yeni məlumatlar alır, onları sistemli olaraq artırır və genişləndirirlər (idrakda spiralvari hərəkət edərək).

- Üçüncüsü, şagirdlərin inkişafının nəticə göstəricisi kimi. Təlimdə inteqrasiya müasir elmi təfəkkür üsulu kimi xarakterizə olunur. Şagirdlər üçün obyektin müşahidəsi təcrid olunmuş element deyildir. Təlimin məqsədi müqayisə edərək, nəticə çıxararaq, verilən obyektə müxtəlif dərk etmə sayəsində yaranan təsəvvür və anlayışlar nəticəsində müxtəlif sahələrdən öyrənməkdir. Təfəkkür proseslərinin müxtəlif formaları ilə cismi hadisələr arasında əlaqənin yaranması şagirdlərin fəaliyyətinin bütövlüyünü, sistemli olmasını təmin edir.

Psixologiya sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar bizə onu təsdiqləməyə imkan verir ki, inteqrasiya əsasında qurulmuş təlim nəinki mümkündür, hətta əsaslandırılmış şəkildə olduğu üçün vacibdir. Belə ki, inteqrasiya sadəcə hissələrin bütöv şəkildə birləşməsi deyil, həmçinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə

gətirib çıxaran sistem kimi müxtəlif mərhələli olmasıdır.

Pedaqoji inteqrasiyanın mərhələləri məsələsində müəlliflər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Belə ki, V.P.Aberqan təlim prosesində inteqrasiyanın aşağıdakı mərhələlərini ayırır: 1) fənlərarası əlaqələr, 2) didaktik sintez, 3) bütövlük.

İnteqrasiya prosesinin üç mərhələyə bölünməsinə Y.Ş.Kərimov da təsdiqləyir. O, inteqrasiyanı ilkin (təlim prosesinin yalnız onun məzmunu baxımından müasirləşməsi), orta (təlim prosesinin komponentlərinin kompleksləşdirilməsi) və yüksək (yeni törənmişlərin tam sintezi) mərhələlərə ayırır.

İ.Kolojvari, L.Seçenikova inteqrasiyanın 4 mərhələsini qeyd edir: 1) təfəkkür prosesinin və ümumi dərslər bacarıqlarının inteqrasiya əsaslı kursda intensivləşməsi; 2) dərslər fənlərinin anlayış-məlumatlı sahələrinin birləşməsi; 3) materialın müqayisəli-ümumiləşdirici öyrənilməsi; 4) faktların sərbəst müqayisəsi, anlayışlar və hadisələr arasında əlaqələrin yaradılması, əldə olunmuş bacarıqların birgə tətbiqi.

Göründüyü kimi, qeyd olunan mərhələlər müxtəlif yanaşma baxımından fərqlənir və çox aspektlidirlər. Belə hesab edirik ki, pedaqoji inteqrasiyanın mərhələlərinin müxtəlif olması son on ildə pedaqoji ədəbiyyatda geniş istifadə edilən «təhsilin məzmunu» və «təlimin məzmunu» termininin qarışdırılması ilə əlaqədardır. Onlar arasındakı fərq «təhsil» və «təlim» anlayışlarının fərqli olmasından irəli gəlir.

Belə ki, əgər təhsil bilik, bacarıq və təcrübənin əldə olunması, dünyagörüşünün formalaşması, şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı nəticəsində yaranan dəyişikliklərin

məcmusudursa, deməli, təhsilin məzmunu Dövlət təhsil standartlarında bilik, bacarıq və vərdislərə tələb formasında qarşıya qoyulan (arzu olunan) nəticədir.

Burada vasitə məqsəd qismində çıxış etdiyi kimi təlimin məzmunu da təhsil məzmunu qismində çıxış edir. Təlimin məzmunu qismində müəyyən bilik sisteminin dərk edilməsinin potensial bacarığını ümumilikdə təmin edən dərslər məlumatı, tapşırıq və məsələlər kompleksi çıxış edir. Qapalı halda təlimin məzmunu dərslər planı şəklinə göstərilmişdir, daha açıq şəkildə – dərslər proqramlarında, tam şəkildə isə – dərslərlərdə, dərslər vəsaitlərində, didaktik materiallarda, müəllim tərəfindən verilmiş informativ biliklərdə öz əksini tapır.

Fikrimizcə, pedaqoji inteqrasiyada mərhələlərə ayrılma bir aspektli olmalıdır. Apardığımız tədqiqat çərçivəsində təlimin məzmununda müəllimlərin yaratdığı inteqrasiya mərhələləri ilə bağlı V.T.Fomenkonun bu pedaqoji anlayışa yanaşması maraqlıdır. Məktəbdə inteqrasiya proseslərini tədqiq edərək, o, aşağıdakı mərhələləri qeyd edir: məzmunun inteqrasiya olunmasının minimal mərhələsi – bu, ənənəvi fənlərarası əlaqədir, «həm fraqmental xarakterli, həm də məzmunun müxtəlif keyfiyyətli sistemlərinin əhəmiyyətli dərəcədə qarşılıqlı dərk olunmasıdır».

T.Q.Braje də həmçinin ikimərhələli inteqrasiyanı daha əhəmiyyətli sayır. Onun fikrincə, inteqrasiya fəndaxili və fənlərarası ola bilər. S.Q.Şpileva isə hesab edir ki, bu təsnifata fəndənkənar inteqrasiyanı da əlavə etmək gərəkdir.

Ümumiyyət də, pedaqogikada inteqrasiya mərhələlərdən başqa, növlərə də ayrılır. V.T.Fomenko, A.Katolikov, İ.V.Koşmina inteqrasiyanı üfqi və şaquli

olmaqla iki yerə ayrılır. Üfiqi inteqrasiya dedikdə məzmunca oxşar bir sıra cisimlərin geniş yayılmış birləşməsi üsulu; şaquli inteqrasiya edilmə dedikdə isə, müxtəlif illərdə təkrar olunan materialın birləşməsi, müxtəlif mərhələlərlə birləşməsi, müəyyən anlayışlarda və ya mövzularda birləşməsi nəzərdə tutulur.

Fikrimizcə, inteqrasiya prosesləri üç mərhələli olur: fəndaxili, fənlərarası, sistemlərarası və V.T.Fomenkonun qeyd etdiyi kimi, belə inteqrasiyalar yüksək və ya orta səviyyəli inteqrasiyalardır ki, onlar da həm məzmunun seçiminə, həm də müəllimin konkret texnologiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Dünya obrazının bütövlüyü prinsipi təhsilin elə məzmununun seçilməsi tələbini qarşıya qoyur ki, o, uşağa dünya haqqında təsəvvürləri vəhdət şəklində yadda saxlamağa və canlandırmağa kömək göstərsin, cisimlər və hadisələr arasında əlaqələrin müxtəlifliyinin dərk olunmasını və eyni cismi müxtəlif tərəflərdən görmək qabiliyyətinin formalaşmasını təmin etsin. Məhz elə bununla şagirdlərin dünyanı təbii olaraq dərk etməsi prosesi bərpa oluna bilər.

Şagirdin əqli fəaliyyəti onun inkişafı üçün müəyyən şəraitin yaradıldığı halda mümkündür. Ona görə də burada təlimin məzmunu, metodlar və formalarının inteqrasiyası böyük rol oynayır.

Bu proses müəllimlərin təcrübəsində inteqrasiyanın müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilir. Belə ki, pedaqoji fəaliyyətdə dəyişikliklərin bir çox hissəsi pedaqoji prosesin texnologiyası sahəsinə düşür.

Beləliklə, inteqrasiya təlimi strateji məsələdir və yaxud da məqsəddir, habelə

bütün bura qədər deyilənləri ana dilində öyrənilənlərə şamil etsək, deməliyə ki, fəndaxili inteqrasiya dil hadisələrini nitqə çevrilmələrə aparıb çıxaran başlıca xətt olmalıdır.

Fənlərarası inteqrasiya Azərbaycan dili təliminin onurğa sütununu təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənen sözlərin hər biri bir elm sahəsini təşkil edir. *Səhhət, nitq, göylər, dəniz, təfəkkür, kosmos, idarəetmə, bitkilər aləmi, anlayış, hərbi və sülh, səhra, inkişaf, qoruq, istehsal, triqonometriya, musiqi, fərdilik, günəş sistemi, fəlakət, vulkan, səadət, mexanika* və s. kimi anlayışları biz təbiət, humanitar və texniki elmlərə aid edə bilərik. Onları nitqimizdə mənasını ya bilərək işlədir, ya da işlətmək üçün dərk etməli oluruq. Məgər bu proses fənlərarası, elmlərarası, sahələrarası əlaqələr deyilməz?

Rabitəli mətnlərin oxusu və dərk olunması zamanı söz və anlayışın mənasının tapılması üçün ya həyat bilgisinə, ya tarixə, ya coğrafiyaya dair standartlara müraciət ediriksə, bunun məqsədi inteqrasiya etməkdir. Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarını tapmaq və realizə etməkdə I-XI siniflər üzrə standartlara baxmaq tələb olunur. Həmin standartlara əlavələri meydana çıxarmaq həm də müəllimin yaradıcı işi ola bilər. Müəllim üçün hər bir sinfə dair Azərbaycan dili dərslərinə metodik göstərişlərdə fənlərarası əlaqə konturları verilir. Müəllimin vəzifəsi mövcud imkanları və əlavələri realizə etməkdən ibarətdir.

X-XI sinif "Azərbaycan dili" dərslərində ən geniş imkanlar məzmun xətləri arası fəndaxili və təlim olunan və olunmayan fənlər və elmlər arası əlaqələrdən ibarətdir. Təbiət, cəmiyyət, məntiq,

təfəkkür əlaqəlikləri humanitar, təbiət və texniki elmlər arası əlaqələrə aiddir. Gələcək müəllim bu sahəyə dərinlən yiyələnməyə borulur.

İnteqrasiya dilin (və ya dilçiliyin) daxili məzmununu diferensiallıqdan qurtarmağı nəzərdə tutur. Bu isə o deməkdir ki:

1) səs və hərf haqqında təsəvvürlərdən başlanan bilik və bacarıqlar şifahi və yazılı nitqdə ümumiləşmiş anlayışlar yaratmaqla, bütün ardıcıl proseslər özündən əvvəlkilərin əsasında yeniləri doğurmalı və ümumi anlayışlarda nəticələnməlidir;

2) danışq səslərinin vahidlərinə (ton, tembr, fasilə, vurğu və orfoepiyaya) morfologiya və sintaksis təlimində əsaslanma ilə, bir növ, fonogrammatik anlayışlar yaradılmalıdır, bunların təcrübə məsələləri nitq mədəniyyəti kimi əsaslandırılmalıdır;

3) təlimin metodları idrakın metodları kimi canlı müşahidələrdən abstrakt təfəkkürə, oradan da praktikaya aparıb çıxarmalıdır;

4) fəndaxili inteqrasiya məqsədi ilə varisliyə əsaslanan təlim dişli çarxı xatırlatmalıdır; onun ötürücülüyü arasıkəsilməz proses və yaxud da konveyer şəklində qurulmalıdır;

5) fəndaxili əlaqə rabitəli nitqdən başlanan və rabitəli nitqə inteqrasiya olunan işlək təlimə çevrilməlidir. Dil, nitq və təfəkkür üçlüyünün dialektikasını nəzərdə tutan inteqrasiya əsl fəndaxili inteqrasiya

yadır. Ona da nitq zənginliyinin təfəkkür dərinliyinə və onun da dünyagörüşə keçid əlaqələrini yaradan inteqrasiya demək daha düzgündür;

6) dilin qaydalarının, normalarının mənimsənilməsi zamanı rabitəli nitqdən istifadə və son nəticə və ya meyar kimi şagirdlərin rabitəli nitqinin səviyyəsi sayılmalıdır;

7) fənlərarası inteqrasiya humanitar məsələlərin, məsələn, insan həyatının mədəniyyətlə, musiqi ilə bağlılığını, insanın onu əhatə edən təbiət və texniki sahələrə münasibətini qurmağı nəzərdə tutur;

8) inteqrativ təlim hərtərəfli inkişaf prinsipini gözləmək məqsədini nəzərdə tutur;

9) bütöv anlayışlar formalaşdırmaq, global təfəkkür tərbiyə etmək əzəli və son nəticə olmalıdır.

10) humanitar düşüncəni planetar təfəkkür və hətta təxəyyüllə uzlaşdırmaq fənlərarası əlaqənin məktəbdə sistemli qoyuluşundan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *İnteqrativ kurikulum: məhiyyəti və nümunələr (müəllif qrupu)*. Bakı, 2005.
2. *Əlizadə Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*. Bakı, "Pedaqogika", 2004.
3. *Алхасов Я.К. Интеграция обучения русскому языку на начальном этапе. Русский язык и литература в Азербайджане*. 2006. №1.